

L'ÀFRICA DELS GRANS LLACS

DEU ANYS DE SOFRIMENT, DESTRUCCIÓ I MORT

Joan Casòliva i Joan Carrero

1. Síntesi històrica
2. La guerra de Rwanda de 1990 a 1994
3. La invasió del Zaire i els atacs als camps de refugiats
4. Els interessos exteriors
5. Informació, organitzacions internacionals i justícia
6. Present i futur de la regió

Notes

Joan Carrero és un militant de la no-violència. El 1974 va ser el tercer objector de consciència de l'Estat espanyol, i aquests darrers cinc anys ha realitzat diverses accions pels pobles de l'Àfrica dels Grans Llacs. Ha rebut, entre d'altres, els premis "El Coratge de la Consciència", a Massachusetts, i el "Memorial Pau i Solidaritat entre els Pobles", del SERPAJ. Presideix la Fundació s'Olivar d'Estellencs, a Mallorca. És candidat al *Premi Nobel de la Pau* del 2000.

Joan Casòliva és professor de religió a l'IES Llobregat de Sallent i membre de l'associació "Inshuti, amics dels pobles de Rwanda i Burundi", de Manresa. Membre del seminari sobre l'Àfrica de *Cristianisme i Justícia*.

La informació que conté aquesta publicació no reflecteix necessàriament la posició o l'opinió de la Comissió Europea.

L'estructura mateixa dels mitjans de comunicació fa que ens serveixin la informació com els menús d'un restaurant. D'aquesta manera, passem de Bòsnia a Somàlia i a Kosovo, gairebé com qui passa dels entrants al peix o a la carn, o a l'àpat del dia següent. I, talment com succeeix amb els menús, el plat consumit ahir ja no tindrà interès al dia següent: probablement, en demanarem un altre de diferent.

Aquest funcionament es pot comprendre quan, per exemple, es tracta de notícies sobre fenòmens naturals (un tifó o un terratrèmol) que, per si mateixos, són efímers i, després dels quals, torna la calma (malgrat que les seves víctimes persisteixin). Però, per desgràcia, no té cap sentit quan es tracta dels nombrosos exclosos de la terra. Els drames humans perduren encara que ja no se'n parli.

La nostra atenció ha estat menada dels Grans Llacs a Kosovo i, més endavant, cap a Xetxènia. Però aquesta successió no respon, per norma general, a un ordre objectiu de les coses. Són els gran poders (anònims o amb rostre) els qui mouen el nostre món, els qui decideixen d'on convé allunyar i a on convé orientar la nostra mirada. I acostumen a fer-ho, ja sigui per motius comercials o per allò que, eufemísticament, anomenen “interessos geoestratègics”. Com ara la creació d'un enemic global (del qual el món ric, per poder mantenir-se unit, n'està tant necessitat) o qualsevol posicionament de poder de cara al futur.

I, mentre nosaltres deixem de rebre notícies, continuen existint genocidis, llàgrimes i drames humans com els de Ruanda, Serra Lleona o Nicaragua.

Aquest quadern pretén, en primer lloc i per mitjà d'un exemple concret, conscienciar sobre aquest comportament, gairebé universal, de “llençar a la paperera” informacions que ens serien de molta utilitat però que “ja no interessin”. Alhora, pretén informar sobre un d'aquells problemes davant el qual, els mitjans de comunicació, semblen haver decidit “passar pàgina”. Amb aquesta finalitat encarregarem un breu estudi a un parell d'amics que han dedicat el seu temps al drama africà dels Grans Llacs i n'han fet una experiència personal, des de la proximitat.

Desitjaríem poder fer el mateix amb molts d'altres problemes. Però no podem. Els nostres mitjans (i la nostra informació) són escassos. I, d'alguna manera, això és positiu malgrat que, alhora, ens limiti. Tant de bo d'altres ens complementin.

1. SÍNTESE HISTÒRICA DE RWANDA I BURUNDI

1.1. Rwanda¹

Des del segle VI a.C. aproximadament, els twas, pigmeus caçadors, van penetrar a les muntanyes boscoses de Rwanda. El segle VI d.C., els agricultors hutus van començar a arribar a la regió. En els segles VIII i IX i després el XII i XIII, ramaders tutsis van arribar a Rwanda. A partir del s. XIV, aquests pastors es van començar a instal·lar pacíficament entre els hutus, començant a viure en simbiosi. A partir del s. XVI, els principats tutsis van començar campanyes militars contra els hutus i mataren els seus prínceps, als quals tallaren els òrgans genitals, els assecaren per a la conservació i els penjaren als tambors reials per recordar, de manera contínua i humiliant, als hutus vençuts que eren els seus súbdits. Tanmateix, les oposicions socioeconòmiques encara no eren massa grans.

Durant el segle XIX, els reis tutsis van reforçar el seu domini. En el moment en què el clan reial dels Nyiginya dominava tot el país, els tutsis, escampats entre els hutus, van ser incorporats a les unitats militars del poder central del clan reial, fins i tot si no pertanyien a l'aristocràcia. Així, es va crear una mena de casta militar jerarquitzada que comprenia tots els tutsis i exclouïa els hutus. Es dibuixava un trencament que es desenvoluparia el segle següent.

L'estructura socioeconòmica que es va crear durant el s. XIX era totalment jerarquitzada. Les millors posicions eren ocupades pels tutsis, amb només algunes excepcions per als hutus, però en posicions inferiors. A sota de tot de la piràmide hi havia els hutus, els twas i alguns tutsis restants. Cap a finals del XIX, una escissió profunda separava els rics i poderosos dels pobres i febles. La dependència dels pobres respecte als rics prenia formes diverses, destacant-se sobretot dues estructures de poder: *l'ubuhake* i *l'uburetwa*.

L'ubuhake, originàriament unes aliances amb drets i deures entre famílies de la noblesa tutsi per protegir els seus interessos, havia convertit aquesta aristocràcia militar en una aristocràcia terratinent de ramaders. En virtut de *l'ubuhake*, els pagesos hutus havien de pagar la meitat de la seva collita al mwami (rei). Això contribuï a l'empobriment de la població i accentuà l'escissió entre el poble hutu i la noblesa tutsi beneficiària d'aquest nou sistema econòmic. En virtut de *l'ubuhake*, els pagesos hutus havien de pagar la *meitat* de la seva *collita* al rei

Pel que fa a *l'uburetwa*, C.M. Overdulve escriu:

“La immensa majoria del poble hutu estava sotmès a *l'uburetwa*, que consistia en l'obligació per a cada home de treballar dos dies per setmana (i la setmana tradicional només era de cinc dies) al servei del cap tutsi i això sense rebre cap paga. En general, els tutsis estaven exempts de *l'uburetwa*, fins i tot si no pertanyien a la noblesa. Així, van adquirir un estatut de privilegiats respecte a la gran majoria hutu.

L'uburetwa era la manifestació més humiliant i la més estesa de la submissió del poble.

El pes d'aquesta càrrega va ser un obstacle enorme per als homes, impeditos de treballar regularment i suficientment els seus propis camps. Aquesta tasca, doncs, anava a parar en gran part a les dones, que ja duïen la feixuga càrrega de la casa i els fills. A més, elles també podien ser cridades per algunes tasques a la casa del cap tutsi. Tot això provocava una situació de misèria sense precedents, tenint amb prou feines menjar per a la família i havent de viure amb l'amenaça permanent de la fam.”

Ja en el segle XX, la colonització belga va tenir un doble efecte sobre el sistema socio-polític. D'una banda, Bèlgica va reforçar, des del començament, la posició de la classe dominant Nyiginya i tutsi, amb el seu suport a la jerarquia política. El pes socio-econòmic d'una minoria tutsi sobre la majoria hutu en va resultar reforçat. Així, Msr. Classe, primat de l'Església catòlica, havia arribat a dir als missioners que calia donar suport als caps tutsis i ensenyar als hutus la submissió com una virtut cristiana. D'altra banda, en una perspectiva de justícia i idealisme, els belgues, sostinguts pels missioners que treballaven entre la població, es van esforçar per humanitzar el sistema en vigor amb mesures que havien de limitar la injustícia flagrant i l'explotació excessiva.

El 1958, després que un grup hutu amb estudis redactés un manifest reclamant un canvi social, des de la cort reial es respongué amb un altre document que, entre d'altres coses, diu el següent:

“Hom es pot demanar com els hutus reclamen ara els seus drets al repartiment del patrimoni comú. Ara bé, les relacions entre nosaltres (tutsis) i ells (hutus) han estat sempre, fins ara, basades sobre el vassallatge; no hi ha, doncs, entre ells i nosaltres cap fonament de fraternitat. Ja que els nostres reis van conquerir el país dels hutus matant els seus reietons, sotmetent així a servitud als hutus, ara com poden pretendre ser els nostres germans?”

El bisbe Perraudin va ser determinant en el procés d'emancipació hutu. En la seva carta pastoral, del 11.02.1959, ho manifesta clarament:

“La llei de la justícia i de la caritat demanen que les institucions d'un país assegurin realment a tots els seus habitants els mateixos drets fonamentals i les mateixes possibilitats d'ascensió humana i de participació en els afers públics. Institucions que consagressin un règim de privilegis, favoritisme, proteccionisme, ja sigui per als individus o per a grups socials, no serien conformes a la moral cristiana”.

L'1 de novembre de 1959, un incident entre joves tutsis i un dels líders hutus, va ser l'espurna d'una revolta popular. Arreu, propietats tutsis van ser cremades i alguns d'ells van perdre la vida. Tanmateix, entre el 01.11.59 i el 31.05.61 (data de l'amnistia proclamada per l'ONU), l'administració belga va fer un llistat oficial de 74 morts, dels qual 61 eren hutus assassinats per les milícies tutsis que intentaven aturar el moviment revolucionari. Uns 150.000 tutsis, sobretot els caps i sots-caps, van marxar del país.

El 1961 es proclama la República i es forma un govern provisional. Aquest mateix any, l'ONU, molt influenciada per la propaganda dels refugiats, va refusar d'acceptar aquests esdeveniments i va exigir l'organització d'un referèndum sota la vigilància dels seus observadors, el resultat del qual fou d'un 80% del NO al manteniment de la monarquia tutsi. Altra vegada, nombrosos tutsis s'exiliaren abans que reconèixer la República.

*“les relacions entre nosaltres i ells (tutsis-hutus) han estat sempre de vassallatge; **no hi ha cap fonament de fraternitat**, ja que els nostres reis van conquerir el país dels hutus matant els seus reietons”*

Tanmateix, no tots els tutsis van marxar del país. Per a molts d'ells, la desfeta del règim Nyiginya també era un alliberament: van decidir reconèixer la República i quedar-se. Als ulls de l'aristocràcia exiliada, van esdevenir uns traïdors de la seva ètnia. El sentiment general va

ser: la dictadura tutsi ha estat foragitada definitivament, mai més un govern tutsi!

El primer president de la Rwanda independent va ser en Grégoire Kayibanda. Els primers anys del seu govern van estar plens d'esperança. La massa camperola hutu accedia a l'ensenyament, i el país, malgrat la manca de recursos, anava endavant. Fins el 1967, els tutsi exiliats van llançar atacs contra el país, que no van reeixir. Mica en mica, però, el govern es va anar concentrant en mans de la gent del centre del país, regió de procedència del president. Les matances de 350.000 hutus a Burundi, el 1972, van produir reaccions anti-tutsis a l'interior de Rwanda. Tot plegat va conduir al cop d'Estat del general Habyarimana, el juliol de 1973.

El govern d'en Habyarimana va fer una bona gestió del país fins a la segona meitat dels 80. El 1988, el Banc Mundial presentava Rwanda com a model de desenvolupament, i l'informe d'Amnistia Internacional de 1990 donava com a satisfactori el respecte dels drets humans. Tanmateix, el poder es va anar concentrant en mans dels hutus del nord del país, d'on era el president, i la segona meitat dels 80 va veure com alguns sectors que estaven al poder es corrompien, mentre que el país comencava una davallada, degut, entre altres factors, a circumstàncies externes, com la davallada del preu del cafè, primer producte d'exportació.

1.2. Burundi

A Burundi, l'evolució històrica és semblant, però hi ha diferències considerables. Una d'elles té el seu origen en la composició de l'ètnia tutsi que dirigeix els dos països. Mentre que a Rwanda, el mwami (rei) i la gran majoria de caps tutsis tenien un lligam molt fort i pertanyien pràcticament al mateix clan, a Burundi hi havia una gran rivalitat entre els diferents clans tutsis. Els clans banyaruguru, bahima i baganwa són els principals. El mwami de Burundi provenia del petit clan dels baganwa i estava en guerra amb el clan banyaruguru, que era fort. En el curs de la història, aquests reis baganwas van haver de comptar molt amb el suport de la població hutu per tal no ser foragitats pels altres clans tutsis, i en molts hutus s'havia anat creant la convicció que el mwami era ben bé el seu rei.

Amb l'accés al poder de la majoria hutu a Rwanda, la minoria tutsi de Burundi, per por que passés el mateix al seu país, inicià una estratègia repressiva que va dur a un seguit de matances, entre les quals destaquen:

1966: Cop d'estat per part del primer ministre Michael Micombero, coronel de l'exèrcit (tutsi). Proclama la República. L'exèrcit inicia una purga dels oficials hutus. Els hutus seran pràcticament exclosos del poder.

1969: Matances de desenes de personalitats hutus, tant civils com militars.

1972-73: Matança de 350.000 hutus pel colpista Michael Micombero. 300.000 hutus s'exilien.

1988: Els hutus es rebel·len al nord del país contra els terratinents tutsis. Intervé l'exèrcit, causant uns 20.000 morts o més d'ètnia hutu, en una regió d'uns 130.000 habitants. Uns 60.000 hutus es veuen obligats a refugiar-se a Rwanda.

1993: L'1 de juny és elegit com a president Melchior Ndadaye, hutu. És el primer president civil en la història de Burundi. El 21 d'octubre és assassinat pels militars tutsis. Els hutus reaccionen amb el previst pla d'autodefensa: bloqueig de les carreteres amb arbres tombats, rases, etc. Ataquen i assassinen a tutsis. Aquests es refugien en els edificis administratius, terroritzats, tot esperant l'ajuda de l'exèrcit. Aquest (98% tutsi) massacra la població hutu. Milers de víctimes, centenars de milers de desapareguts i de refugiats als països veïns. És impossible de determinar amb exactitud el nombre de víctimes. L'ACNUR estima en més de 700.000 els desplaçats als territoris veïns del Zaire, Tanzània i Rwanda. En aquest darrer país es calcula que són 600.000 els refugiats, que se sumen als 900.000 desplaçats en ocasions anteriors. L'exèrcit ha aprofitat el caos provocat per ells mateixos per eliminar els quadres polítics i administratius del FRODEBU, el partit guanyador en les legislatives.

1994: El nou president, Cyprien Ntaryamira, mor en el mateix atemptat que el president de

Rwanda, juntament amb el seguici i la tripulació. Manifestacions a la capital, desaparicions, matances, detenció d'opositors.

1995: La inseguretat i els assassinats augmenten a Bujumbura, que es troba sota control dels militars. Els hutus que viuen en alguns barris de la capital fugen davant l'escalada de violència. La ciutat s'està convertint en un reducte tutsi. L'exèrcit està portant una “operació neteja” als pocs barris hutus que encara queden, sense permetre el pas a les ONGs.

1996: Cop d'Estat de Pierre Buyoya, que havia perdut les eleccions de 1993. Es decreta un embargament internacional contra el règim, que serà més teòric que de fet. La repressió de l'exèrcit tutsi continua i les guerrilles hutus a l'interior del país es multipliquen.

1998: L'expresident de Tanzània, Julius Nyerere, enceta unes converses de pau a Arusha (Tanzània) entre les diferents parts implicades en el conflicte burundès, que fins al moment no han donat cap resultat positiu.

ACNUR estima en més de **700.000 els desplaçats** a Zaire, Tanzània i Rwanda. En aquest darrer país es calcula que són **600.000 els refugiats**, que se sumen als **900.000 desplaçats** en ocasions anteriors.

2. LA GUERRA DE RWANDA DE 1990 A 1994

2.1. L'atac de l'FPR i els acords d'Arusha

Rwanda va ser atacada l'1 d'octubre de 1990 per part dels tutsis del Front Patriòtic Ruandès (FPR), que eren a l'exili, amb el suport del veí del nord, Uganda, que alhora rebia el suport de Gran Bretanya i els Estats Units. La justificació de l'atac era que Habyarimana no permetia el retorn dels refugiats a causa de la seva pertinença ètnica. Tanmateix, la majoria d'operadors econòmics de Rwanda eren tutsis que van tornar al país durant el règim de Habyarimana. No es pot dir que aquest tanqués totes les portes als refugiats.

França, Bèlgica i el Zaire van enviar tropes per ajudar el govern ruandès. L'atac va anar seguit d'una reacció del govern empresonant unes sis o set mil persones acusades de col·laborar amb l'FPR, que al cap d'unes setmanes van ésser alliberades, algunes d'elles amb senyals d'haver patit tortura. Arran de l'atac, l'FPR va cometre varies matances, com l'extermini de la població del poble de Muvumba, o les matances a Ruhengeri, el 22.01.91.

De manera general, joves tutsis havien estat reclutats per tot el país per a rebre una formació ideològica i militar al si del FPR i constituir brigades clandestines, escampades en massa pels turons, cosa que va crear molt neguit entre la majoria de la població i el sentiment d'ésser traïts. La presència d'aquests joves als turons és atestada per Tito Tutaremara, ideòleg de l'FPR: *"a finals del 87, s'havien constituïts 36 cel.lules del Front a l'interior del país"*.

En algunes regions hi va haver atacs i matances de població tutsi. Els principals van ser contra els bagogwe, un subgrup tutsi del nord, el gener de 1991, i contra els tutsis de Bugesera, al sud, el març de 1992.

Els successius atacs en forma de guerrilla de l'FPR van anar buidant de gent el nord-est del país, provocant una fugida massiva cap al centre i sud de Rwanda. El febrer del 93, un atac en gran escala, que comportà no només intimidació, sinó també tortures i matances, va provocar una desbandada general, arribant a quedar desplaçades un milió de persones a l'interior de Rwanda. Alguns indrets on l'FPR hi va delmar la població són: Ngarama, Mukingo, Kinigi, Kigombe, Mutura, Kirambo...

En el pla polític, després d'un seguit de pressions internacionals es va aprovar una nova Constitució que autoritzava el multipartidisme. Es va crear un govern de coalició que es va posar com a objectiu, entre d'altres, començar negociacions directes amb l'FPR, que van portar als Acords d'Arusha, signats l'agost de 1993. Aquests Acords preveïen una partició del poder entre els diferents partits polítics que s'havien creat, però l'FPR s'endua una representació sense correspondència amb la realitat del país.

Després de l'assassinat del president Ndaye i les matances d'hutus a Burundi, els partits polítics de l'oposició a Habyarimana es van dividir tots en dues faccions, els uns apropant-se a Habyarimana i els altres a l'FPR. Els Acords d'Arusha preveïen un període de transició, seguit d'unes eleccions, que en la situació dibuixada era gairebé impossible que poguessin ser guanyades per l'FPR i les faccions dels partits que l'hi eren properes. Per a l'aplicació dels Acords, es va preveure que un contingent de 600 homes de l'FPR s'instal·lés a Kigali, tot i que aquest nombre va ser molt superior.

2.2. L'atemptat contra els presidents de Rwanda i Burundi

En un clima de tensió i polarització extremes, després dels assassinats de líders polítics de

primera fila i amb els partits polítics absolutament dividits, el 06.04.94 serà abatut l'avió que duia els presidents de Rwanda i Burundi, junt amb membres cabdals dels seus governs.

Tots els analistes coincideixen a dir que aquest assassinat va ser l'espurna que va encendre el foc a Rwanda. Ho diu el mateix relator especial de l'ONU encarregat de la investigació sobre les matances de 1994, René Degni Segui: "la mort del president Habyarimana serà l'espurna que encendrà la polvora, desencadenant així les matances de civils". Tot i així, encara no s'ha obert cap investigació per a esbrinar l'autoria d'aquest atemptat. Les reaccions de l'exèrcit ruandès, que va ser agafat a contrapeu en l'ofensiva que va endegar l'FPR, fan pensar que no estava preparat. Acaba de sortir a la llum, el 10.08.99, el testimoni d'un militar ruandès, Christophe Hakizabera, que va ser a l'FPR des de 1990 a 1995. Quan parla de l'assassinat d'en Habyarimana diu:

"L'FPR va elaborar un pla macabre que devia conduir el país al caos: la mort del president Habyarimana. Aquest era considerat com un obstacle major a la presa del poder per la força. La primera reunió de planificació de l'assassinat es va fer a Kabale (Uganda), als locals del bisbat, sota els auspicis de l'arquebisbe Harerimana. Més tard, es van fer reunions d'aquest tipus a Mbarara, a la residència del general major Salim Saleh, mig germà del president ugandès Yoweri Kaguta Museveni. Després, se sap pertinentment que la decisió d'assassinar el president Habyarimana es va prendre a Bobo-Dioulasso, a Burkina Faso, el març de 1994, i que el comandant Paul Kagame, el líder de l'FPR, va participar en aquesta reunió."

2.3. Les matances de població, el 1994

A principis de 1994, a Rwanda hi havia un milió de desplaçats interns que havien fugit de les matances de l'FPR, i centenars de milers de refugiats burundesos al sud fugint de les matances de l'exèrcit tutsi de Burundi. Després de l'atemptat, el país entra en una espiral de violència que porta a les matances generalitzades d'abril a juny de 1994. Les milícies hutus assassinen massivament els tutsis i els hutus propers a l'FPR. Alhora, l'FPR assassina massivament els hutus, però en les matances mor també població tutsi.

Els mitjans de comunicació van informar suficientment i els testimonis són abundants sobre les matances comeses per les milícies hutus contra la població tutsi, que es van produir al llarg de tot el territori. Una part dels joves milicians hutus del partit MRND, els interahamwe, es van destacar en aquestes matances massives. Un dels primers assassinats, que va tenir molta repercussió, va ser el de la primera ministra, Agathe Uwilingiyimana, i deu cascos blaus belgues que la protegien, a mans de membres de la guàrdia presidencial. Només una intervenció ferma per part del contingent de l'ONU hagués pogut aturar les matances, però en lloc d'això, es va ordenar la retirada dels cascos blaus, deixant la població sense protecció. El 9 d'abril es va formar un govern interí presidit per Jean Kambanda, sense la presència de cap tutsi ni cap hutu de l'oposició més propers a l'FPR.

Les brigades de l'FPR, formades exclusivament per joves tutsis i escampades pels turons, al principi van ser l'objectiu prioritari de les milícies hutus, però progressivament els tutsis en general van ser vistos com l'enemic a abatre. Es van localitzar fosses profundes amagades enmig de cafetars propietat de tutsis, que només podien tenir com a objectiu enterrar-hi cadàvers hutus. Es van formar grups de milicians que anaven a la recerca dels tutsis i obligant hutus dels turons a incorporar-se al grup, sota l'amenaça d'ésser assassinats en cas de negar-s'hi. Moltes famílies hutus, però, sabent el risc que comportava, van amagar a casa seva veïns i coneguts tutsis.

L'FPR va llançar un ultimàtum de tres dies a tots els estrangers residents al país perquè se n'anessin. En pocs dies, gairebé tots els estrangers van sortir. En Joaquim Vallmajó, un pare blanc català que va decidir romandre, va desaparèixer el 26.04.94 després que un grup de soldats de l'FPR se l'endugués. El 03.06.94, van ser executats per l'FPR els bisbes de Kigali,

Kabgayi i Byumba, que no havien volgut abandonar el país i havien preferit romandre al costat d'un grup de refugiats tutsis que eren amenaçats per les milícies hutus.

Hi ha molts testimonis de les matances comeses per l'FPR, però els ha estat difícil expressar-se públicament per por a les represàlies dels vencedors. Gairebé tots els estrangers van sortir del país, i entre els pocs que van romandre, Marcel Gérin³ i Santos Ganuza són excepcionals. El belga Marcel Gérin ve a dir, en síntesi, que el 1994 a ell i la seva dona la guerra els va deixar atrapats a Rwanda. Van ser testimonis de les matances indiscriminades a la zona on residien i van poder constatar, al ser fets presoners, que els qui aparentment semblaven milicians interahamwes no eren més que mercenaris sense uniforme a les ordres de l'exèrcit tutsi. Van poder sortir-se'n miraculosament quan esperaven ser executats, gràcies a l'arribada d'uns periodistes i de cascos blaus. Tot i afirmar que a la zona on vivien, els interahamwes van matar un miler de persones a l'església, la major part de les matances es van realitzar a l'arribada d'aquells mercenaris, que van matar tothom que van trobar sense fer cap distinció d'ètnies, en una clara operació de neteja total del territori. Tota imatge que es prengué duia a creure que els autors eren les milícies hutus interahamwes.

Santos Ganuza, un missioner navarrès, era el rector de la parròquia de Kiziguro, també a l'est del país. Diu:

“Vaig ser molts anys rector d'una parròquia, a l'est del país. El 1994 van arribar els interahamwe i van matar els 1.000 tutsis que s'havien refugiat a l'església, sense que poguéssim fer res per evitar-ho. Pocs dies després, van arribar els militars tutsi i van matar 10.000 hutus. Les televisions occidentals van projectar les imatges d'aquests hutus assassinats a la meua parròquia, identificant-los com a tutsis.”

Es va decretar un embargament internacional d'armes contra el règim ruandès, però l'FPR continuava rebent-ne a través d'Uganda. El juliol de 1994, l'FPR pren el poder i tres milions de persones travessen les fronteres per a refugiar-se, sobretot, al Zaire i Tanzània. Es va estimar que entre abril i juliol de 1994 s'havia assassinat uns 800.000 tutsis i hutus de l'oposició, però gairebé no es va informar sobre la població hutu assassinada per l'FPR. La comissió d'experts de l'ONU encarregada d'investigar les matances, tot i reconèixer en el seu informe d'octubre de 1994 que tant els tutsis com els hutus havien comès “*crims contra la humanitat*”, va concloure dient que:

“hi ha indicis aclaparadors per provar que actes de genocidi contra el grup tutsi han estat perpetrats per elements hutus, de manera concertada, planificada, sistemàtica i metòdica”.

A l'interior de Rwanda, va començar una purga sistemàtica per part dels militars de l'FPR, amb matances selectives. Alhora, es crea una guerrilla que operarà sobretot a l'oest del país, l'Exèrcit d'Alliberament de Rwanda (ALIR).

3. LA INVASIÓ DEL ZAIRE I ELS ATACS ALS CAMPS DE REFUGIATS

El 20.10.96, els camps de refugiats ruandesos i burundesos que es trobaven en territori zairès, prop de la frontera, són bombardejats i atacats des de Rwanda, Burundi i Uganda.

Es va justificar dient que calia garantir la seguretat de Rwanda davant les incursions que es realitzaven des dels camps per part de les milícies hutus i que calia alliberar els refugiats, que eren ostatges de les milícies.

Hi hagué una certa resistència al camp de Mugunga. Molts refugiats van morir als mateixos camps, i la resta va fugir i s'amagà a la selva. Els tres exèrcits van prohibir l'accés a periodistes i observadors. Els militars tutsis cercaven els amagatalls dels refugiats i els assassinaven sistemàticament.

3.1. Els atacs als camps de refugiats

Els primers dies de l'atac és assassinat l'arquebisbe de Bukavu, Christophe Munzihirwa, que en les seves cartes havia denunciat la presència de militars nord-americans a la zona i havia demanat reiteradament un retorn en condicions de seguretat dels refugiats a Rwanda i que els lobbies tutsis paressin la seva campanya de desinformació dirigida a l'opinió internacional. Alhora, morien assassinats quatre religiosos maristes espanyols que treballaven al camp de Nyamirangwe.

El 15.11.96, el Consell de Seguretat de l'ONU aprova la resolució 1080 per a enviar una força internacional que permeti l'accés i l'ajut humanitari als refugiats. L'endemà mateix, una part d'aquests és forçada a tornar a Rwanda per part de les tropes tutsis. Es dona per fet que gairebé tots han retornat i es suspèn l'enviament de la força internacional. Tanmateix, uns 500.000 refugiats encara romanien amagats dins la selva. Molts d'ells van morir assassinats o víctimes de la deshidratació, la fam, les ferides o les malalties. Uns 300.000 supervivents es van concentrar a Tingi-Tingi, prop de Kisangani. A finals de febrer del 97, poc després de la visita que hi va fer la comissària europea d'Ajut Humanitari, Emma Bonino, el camp de Tingi-Tingi és atacat i milers de refugiats són assassinats. La resta arriba a Kisangani, on continuen les matances. Alguns aconsegueixen travessar tot el país i refugiar-se a Congo-Brazzaville o a la República Centrafricana, d'altres seran repatriats per l'ACNUR a Rwanda. És difícil saber amb certesa el nombre de víctimes, però en total deuen haver estat unes 500.000.

3.2. El derrocament de Mobutu

Alhora que s'atacava els camps de refugiats del Zaire, s'iniciava una ofensiva per a derrocar Mobutu Sese Seko, el vell dictador que duia més de 30 anys en el poder. Es va crear l'Aliança de Forces Democràtiques d'Alliberament (AFDL), sota el lideratge de Laurent Désiré Kabila, al·legant-se, com a motiu de la rebel·lió, la discriminació que patien els tutsis banyamulenges de la província del Kivu Sud. L'exèrcit, però, estava constituït per unitats militars ruandeses, ugandeses i burundeses. En sis mesos arriben a la capital, Kinshasa, davant d'unes forces armades zaireses desmotivades i en permanent retirada. Mobutu fugí i Kabila accedeix al poder. Es rebateja el país amb el nom de República Democràtica del Congo. Durant la segona meitat de 1997, sembla que comença una nova etapa per a l'Àfrica. Es celebra la cimera dels G7 a

Denver, on el president nord-americà anuncia seu compromís en el desenvolupament del continent: el comerç ha de substituir l'ajuda.

3.3. La guerra contra Kabila

Els primers viatges de Kabila seran a la Xina, Líbia i Cuba. Durant la primera meitat de 1998, a nivell internacional es fan moltes declaracions qualificant Kabila de corrupte i mancat d'eficàcia en la direcció del país. El juliol, Kabila acomiada els militars i polítics de Rwanda, Uganda i Burundi, però aquests en neguen a marxar i anuncien la seva oposició armada al govern de Kinshasa a partir del Kivu, la zona de l'est que ells controlen. Sota cobertura de polítics congolesos, creen el Reagrupament Congolès per a la Democràcia (RCD), al capdavant del qual s'hi posa al congolès Zahidi Ngoma.

S'ocupen les dues províncies orientals del Kivu i s'inicia una ofensiva envers Kinshasa i Lubumbashi, exactament com shavia esdevingut dos anys abans. Una operació espectacular, aerotransportant tropes des del Kivu a Matadi, port de l'oceà Atlàntic, permet un avanç ràpid dels militars tutsis cap a Kinshasa, que és encerclada i el subministrament daigua i llum tallat durant una setmana. Quan la caiguda de Kinshasa sembla imminent, es produeix un fet inesperat: la intervenció de Zimbabwe, seguit per Angola i Namíbia, per ajudar Kabila, que agafa a contrapeu les tropes tutsis. Aquestes pateixen una desfeta i alguns soldats són linxats per la mateixa població. Es passa a una fase d'avanç lent, de presa d'algunes ciutats estratègiques, però amb una certa estabilització del front de guerra.

Els països de la regió, agrupats en la SADC (Comunitat Sudafricana per al Desenvolupament), donen suport a Kabila. Tots, si exceptuem Sudàfrica, s'han mostrat unànimement contraris a les pretensions de Rwanda, Uganda i Burundi. Si bé només tres hi han enviat ajuda militar, els altres 9 països han donat suport moral al govern congolès per aturar el que consideren una extensió inacceptable de l'esfera d'influència tutsi a l'Àfrica central.

L'enviament per part del Txad d'un contingent de 2.000 homes per ajudar Kabila, així com el suport velat del Sudan, mostra el posicionament dels països islàmics veïns. L'ampli suport d'Uganda a la rebel·lió del sud del Sudan, que lluita contra el govern islàmic del nord, forma part de l'estratègia dels Estats Units per contenir l'islamisme sudanès.

A Angola, la guerra al Congo fa revifar el vell conflicte entre el govern i la UNITA. Les tropes governamentals angoleeses que combaten al costat de Kabila han de replegar-se a l'interior del seu país davant la intensificació dels combats, que provoquen molts morts i desplaçats entre la població.

Per cap d'any de 1999, a la població de Makobola, al Kivu Sud, les tropes tutsis maten més de mil persones com a represàlia per un atac dels guerrillers mai-mai. Ja el mes d'agost, s'havia produït una matança semblant a la parròquia de Kasika. Se succeeixen les matances de població civil al Kivu per part dels militars tutsis de Rwanda i Burundi: Bwegera, Burhale, Uvira, Butembo, Masisi, Kamituga, Burhinyi... Molts joves passen a engrossir les diferents guerrilles mai-mai, que combaten amb una gran inferioritat de mitjans.

4. ELS INTERESSOS EXTERIORS

Tot i que hi ha hagut diferents països occidentals que han intervingut en aquest conflicte, ens centrarem en els dos que considerem més importants: França i els Estats Units. Bèlgica, l'antiga metròpoli, va enviar soldats a l'inici del conflicte de Rwanda per ajudar el govern de Habyarimana, però es van retirar molt aviat. El 1994, a causa de la mort dels 10 cascos blaus, Bèlgica va retirar el seu contingent, afavorint que d'altres països fessin el mateix i no fos possible la protecció de la població. Gran Bretanya, antiga metròpoli d'Uganda, ha tingut un paper molt important, sobretot en l'inici del conflicte posant-se al costat de Museveni, i fent costat als Estats Units en tot moment.

4.1. França

França va estar al costat del govern de Habyarimana fins a la signatura dels Acords d'Arusha. El seu contingent, format per 600 homes, assegurava l'assistència tècnica de les Forces Armades Ruandeses. Va ser determinant en la invasió de 1990, en la qual l'FPR hagués pogut arribar fins a la capital. Cada vegada que hi havia una gran ofensiva de l'FPR, França proveïa d'armament l'exèrcit ruandès. Va marxar definitivament del país des de l'arribada dels primers soldats de la MINUAR, el novembre de 1993.

Arran de la represa de la guerra, el 1994, els Estats Units, així com Bèlgica, van fer pressions sobre França per a dissuadir-la d'intervenir. L'operació humanitària Turquesa (juny-agost 1994) va ser acceptada amb moltes reticències i condicions. No es va permetre que els francesos establissin zones de seguretat a la part nord-oest del país, com havien fet al sud-oest, argumentant que això seria protegir als autors de les massacres i particularment al govern, que s'havia refugiat en aquesta part del país.

Acusada de connivència amb el genocidi dels tutsis per haver format l'exèrcit hutu, després de l'operació Turquesa els francesos es mantindran a distància quan Mobutu serà atacat el 1996.

França dona assessorament i suport logístic a l'exèrcit tutsi de Burundi. Ja el 1972 ho feia, quan es va produir la matança de 350.000 hutus. Això no ha impedit que a partir de 1990 ajudés també l'exèrcit hutu de Rwanda. França sembla aplicar una "realpolitik", que intentant suplantar Bèlgica a la regió, ha donat suport als règims establerts a Rwanda i Burundi.

4.2. Els Estats Units

Així com el paper de França ha estat sempre públic i notori, el dels Estats Units no ha estat tan clar per a molts analistes. Per això, ens volem estendre per mostrar l'evidència de la seva implicació.

A principis de 1996, Ronald Brown, secretari de comerç dels Estats Units, explicitava públicament allò que per a molts observadors ja començava a ser una evidència: "*L'era del domini econòmic i de l'hegemonia comercial d'Europa a l'Àfrica s'ha acabat. L'Àfrica ens interessa*". Hi ha molts fets que mostren aquest interès; entre ells, n'assenyalem els següents:

— *a.* Alguns dels membres de l'FPR que van atacar Rwanda el 1990 a partir d'Uganda havien adquirit una formació militar als Estats Units en el marc del programa IMET.

— *b.* Entre 1989 i 1992, els Estats Units van donar a Uganda una ajuda econòmica de 183 milions de dòlars. Aquesta ajuda equivalia a tota l'ajuda dels Estats Units a Uganda durant els 27 anys precedents⁴. El Banc Mundial (IDA) ha donat a Museveni, el president d'Uganda,

només fins a març de 1997, 1.800 milions de dòlars.

— *c.* Els Estats Units són els principals proveïdors d'armes a Uganda en vistes a la seva utilització a la regió dels Grans Llacs. Hi ha militars americans a l'antic aeroport d'Entebbe, a Nakasongola, Kabamba, Ssinga, Nkozi, a les illes Sseese i a d'altres indrets mòbils d'Uganda, entrenant militars ugandesos i ruandesos⁵.

— *d.* Els Estats Units i Gran Bretanya van impedir Rwanda de recórrer al Consell de Seguretat de l'ONU sobre l'agressió d'Uganda, amb el pretext que faltaven proves materials. Aquests mateixos països van convertir en ineficaç el treball de la Missió de les Nacions Unides encarregada de controlar la frontera ruando-ugandesa (MONUOR). No només es van oposar al reforç de la MONUOR en homes i en materials, sinó que també van refusar de condemnar Uganda quan els responsables de la MONUOR van informar que aquest país els impedia de complir la seva missió.

USA es la principal proveïdora d'armes a Uganda en vistes a la seva utilització a la regió. ***Hi ha militars americans*** a l'antic aeroport d'Entebbe, a Nakasongola, Kabamba, Ssinga, Nkozi, a les illes Sseese i a d'altres indrets mòbils d'Uganda, ***entrenant militars ugandesos i ruandesos***.

Així mateix, els Estats Units i Gran Bretanya van bloquejar durant molt de temps la decisió del Consell de Seguretat sobre el desplegament de la Força Internacional prevista pels Acords de pau d'Arusha. Els primers soldats de la MINUAR no van arribar a Rwanda fins el novembre de 1993, prop de quatre mesos després de la signatura dels Acords, que no es podien aplicar sense aquesta força internacional. El retard va provocar tensions entre el govern ruandès i l'FPR, i a l'interior dels partits polítics.

— *e.* L'ambaixada dels Estats Units a Rwanda va ser la primera d'evacuar Rwanda l'endemà del 6 d'abril de 1994, dia en què van ser assassinats el president de Rwanda i el de Burundi, fet que va desencadenar les massacres a gran escala. Mesures més enèrgiques, preses en concertació amb els altres països o en el si del Consell de Seguretat de Nacions Unides, haurien impedit l'extermini de la població.

— *f.* Els Estats Units van bloquejar l'adopció i l'aplicació de la resolució 1080 (1996) adoptada pel Consell de Seguretat de l'ONU, el 15.11.96, sobre el desplegament d'una força multinacional de protecció dels refugiats i de la població civil amenaçada a l'est de l'exZaire, força que hauria pogut aturar les matances.

— *g.* Durant la seva visita a Rwanda, el setembre de 1996, el membre del Congrés nord-americà, Johnston, va advocar en favor de la política consistent a forçar el refugiats a tornar a Rwanda. Això va totalment en contra de la Convenció de Ginebra i de les lleis internacionals sobre el tracte als refugiats. Johnston va dir:

“Pareu d'alimentar-los, traslladeu els vostres dispositius d'ajuda alimentària a l'interior de les fronteres, proveu d'obtenir que l'exèrcit ruandès i tanzanès imposin la disciplina, que una força de seguretat escorti personalment els refugiats, els faci passar la frontera i els condueixi als centres de distribució d'aliment”.

— *h.* La declaració de l'ambaixador americà a Kigali, el 21.01.97, diu:

“Les agències humanitàries han de marxar de l'est del Zaire i parar d'alimentar uns assassins. Aquests es volatilitzaran, aleshores, dins la natura a la recerca d'alguna cosa per menjar, deixant darrere seu els ostatges. Si no actuem així, salvarem els nen de Tingi-Tingi en perjudici dels nens que seran assassinats o esdevindran orfes a l'interior de Rwanda.”⁶

L'ambaixada americana a Rwanda dona un clar suport al govern Kagame, minimitzant

obertament els problemes i les violacions dels drets humans, i les agències humanitàries internacionals tenen la impressió que els és francament desfavorable. Un funcionari de l'ambaixada americana va declarar a Physicians for Human Rights (PHR) que ell donava suport al que feia Rwanda per contrarestar el projecte d'una missió d'investigació sobre les atrocitats comeses a l'exZaire i ell desafiava PHR perquè presentés proves de violacions greus dels drets humans a Rwanda i a la R.D. del Congo⁷.

— *i*. L'administració nord-americana ha tapat el genocidi dels refugiats ruandesos a l'exZaire. Sota la seva pressió, la versió final de l'informe de les Nacions Unides ha estat modificada a fi de substituir el mot “genocidi” per “massacre”. S'explica a l'ONU que “després de discussions aprofundides” a Nova York, els autors de l'informe van decidir “ells mateixos” retirar el terme “genocidi”⁸. A més, l'informe acaba amb la recomanació que Kabila i Kagame investiguin, ells mateixos, sobre els autors de les massacres. Amb això, es demana als mateixos presumptes autors de les massacres que les investiguin, la qual cosa resulta ridícula. Per aquesta acció, Washington ha volgut preservar la integritat moral dels seus protegits, ja que aquests darrers utilitzen el genocidi tutsi com a justificació ètica de la seva dictadura ètnica.

— *j*. Un periodista britànic, Nick Gordon, ha investigat i informat que el règim de l'FPR ha construït forns crematoris a les regions ruandeses de Bugesera, Ruhengeri, Byumba, Kibungo, Nyungwe i altres indrets on milers de hutus hi són assassinats i els seus cossos cremats, mentre que els responsables dels Estats Units desvien la mirada⁹.

— *k*. Un membre de l'administració Clinton, interrogat sobre l'assistència militar massiva dels Estats Units a Rwanda, declarava que “era necessari establir un règim militar molt potent a la regió dels Grans Llacs per imposar solucions militars als conflictes”¹⁰.

— *l*. A més del proveïment de material de guerra, Rwanda i Uganda participen activament en els següents programes de formació i assistència militar:

Rapid Intervention Force (RIF). Anomenat també l'African Crisis Response Initiative (ACRI), aquest programa va començar el 1995. Tot i que d'altres països africans hi participen, sobretot el Senegal, es dóna una importància molt particular a Rwanda i Uganda, en nom del genocidi. Milers de soldats i oficials tutsis prenen part cada semestre en aquestes formacions militars assegurades pels boines verds, una unitat d'elit de la 3ª Divisió de les Forces Especials de Fort Bragg, a Carolina del Nord.

International Military Education and Training (IMET). Aquest programa ofereix una formació militar molt avançada. Històricament, molts dictadors militars dels Tercer Món, així com els seus escamots d'execució, hi han estat formats. És el cas dels “tontons macoutes” d'Haití, i de les brigades sanguinàries de Xile, Argentina i altres països. Molts oficials tutsis hi són enrolats a Fort Bragg i a Fort Leavenworth, aquest darrer a l'Estat de Kansas. És en el marc d'aquest programa que Kagame, aleshores oficial a l'exèrcit ugandès, va participar en una formació militar, el 1993, en companyia d'alguns oficials ugandesos.

Joint Combined Exchange Training (JCET). Aquest programa està supervisat per la Marina, l'Exèrcit de terra i la Força aèria. L'objectiu d'aquesta formació és de permetre a les tropes tutsis guanyar en experiència militar. Les unitats de la 3^a i la 5ª Forces especials hi prenen part. S'ensenyen algunes disciplines militars, a saber: les tècniques de camuflatge, la preparació dels combats, la mobilitat de les unitats reduïdes, el manteniment del material de guerra, la navegació nocturna, etc...

Rwandan Interagency Assessment Team (RIAT). Aquest projecte va ser especialment concebut per avaluar l'eficàcia de tots els entrenaments militars en què participen els soldats i oficials ruandesos, amb l'objectiu de recomanar, en cas de necessitat, solucions per millorar-los.

les empreses nord-americanes tenien una forta presència al Zaire de Mobutu. ***Amb l'arribada de***

Kabila s'intensifica i s'intenta assegurar.

— *m.* Hi ha un informe del Pentàgon adreçat al Congrés on es detalla la participació de l'exèrcit americà en la formació de les forces armades ruandeses des de 1994. Segons aquest informe, els Estats Units han ampliat la seva cooperació amb l'exèrcit ruandès en el moment en què aquest estava implicat en l'ajuda als rebels congolesos per a fer caure el règim de Mobutu¹¹. Segons Le Soir, dos dies abans de la segona invasió del Congo, el 02.08.98, van ser vistos alguns experts militars americans a la vora de la frontera. D'altra banda, dos vaixells de guerra americans operaven a l'alçada de Matadi, a l'Oceà Atlàntic, servint d'enllaç de comunicacions entre Goma, Kigali i Kitona. Dirigien, igualment, les comunicacions de la torre de control de l'aeroport militar de Kitona. A més, *“instructors americans entrenaven mercenaris serbis, colombians, somalis i sudafricans, a la localitat de Dedia, prop de l'illa d'Idjwi, a la província congolesa del Kivu Sud”*.

4.3. Les companyies mineres

Segons estudis geològics fets aquests darrers anys, el subsòl del Congo conté jaciments de coure, cobalt, zinc, plata, diamants, urani, cadmi i altres metalls rars, però sobretot concentracions d'or en quantitats excepcionals.

La major concentració d'or es troba en la província oriental, a la regió d'Ituri, en els confins de la frontera amb Uganda i el Sudan. Una llegenda de l'est congolès situa les mines d'or del rei Salomó en aquesta zona. Segons un estudi fet pel Centre Nacional de Recerques Geològiques i Mineres (CRGM), el sòl d'Ituri és tan ric que és possible, amb els mètodes moderns de tractament, obtenir or fi fins a una mitjana de 6 a 7 kg per tona, només amb el tractament dels terrabuits de les antigues mines de l'Okimo. Milers de buscadors de palletes d'or treballen pel seu compte a la regió que s'estén sobre 83.000 km². En alguns indrets, la quantitat d'or arriba a la xifra astronòmica de 18 kg/or fi per tona, contra una mitjana mundial que es situa al voltant de 11 grams d'or per tona, segons les dades del CRGM. Fins ara, només els jaciments secundaris (d'al.luvió) han estat explotats per l'Okimo. Els jaciments primaris (roca dura subterrània) estan intactes i serien els més rics. Segons els especialistes del sector, en el quadrat 200 de la concessió 40 de l'Okimo, situat al voltant de la ciutat de Mongbalu, en la frontera amb Uganda, només la mina Senzere contindria reserves estimades entre les 2.000 i 3.000 tones d'or, d'un valor que arribaria a 20 o 30 mil milions de dòlars.

En el Sud-Kivu, l'explotació de terres verges que encara no ha començat hauria de produir metalls preciosos, com l'europi o el thoni, utilitzats en l'aeronàutica i indústria espacial.

Tot i que les empreses nord-americanes ja tenien una forta presència al Zaire de Mobutu, amb l'arribada de Kabila s'intensifica i s'intenta assegurar. Uns extractes d'un article de François Misser a La Libre Entreprise, el 26.04.97, són molt clarificadors:

“Les empreses americanes ocupen ara posicions cabdals en el cobalt i en l'or. Es fiquen en el mateix sector dels diamants, on l'imperi De Beers (sudafricà) tenia el monopoli de la comercialització de la producció de l'única explotació industrial del país. El desplegament més espectacular ha estat el contracte de mil milions de dolars acabat el dia 16 d'abril per American Mineral Fields, una empresa nova amb seu a Hope, Arkansas, l'Estat de Bill Clinton, per a la creació d'una fàbrica de zinc i l'explotació de jaciments de zinc, coure i cobalt a Kolwezi i a Kipushi. Els desitjos d'AMF no es limiten al cobalt o al coure. Aquesta societat, que posseeix una filial en el sector de l'or a la veïna Zàmbia, Zamgold, també és activa en el sector del diamant a Angola, on té una concessió de 8.700 km² vorejant el riu Luremo, a Lunda Nord, a la frontera de Kasai occidental.

D'altres companyies nord-americanes no semblen tenir gaires dificultats, com Eurocan Consolidated Ventures, el soci suec de la qual, el magnat Adolph Lundin, va firmar a finals de 1996 amb el govern Kengo, un contracte de mil cinc-cents milions de dolars per a l'explotació dels jaciments de Tenke-Fungurume (on les reserves de cobalt corresponen a l'equivalent de 30 anys de la producció mundial actual). La companyia americano-canadenca Barrick Gold té un permís d'explotació sobre 81.000 kms² de les concessions de l'Oficina de les mines d'or de Kilo-Moto, a l'Alt Zaire.”

Cal dir que aquest permís d'explotació de Barrick Gold es va obtenir en plena guerra contra Mobutu, a finals de 1996, i que l'expresident dels Estats Units i exdirector de la CIA, George Bush, n'és un membre del Consell d'Administració, el president del qual és Brian Mulroney, exprimer ministre del Canadà¹².

5. INFORMACIÓ, ORGANITZACIONS INTERNACIONALS I JUSTÍCIA

A Rwanda van sobresortir dues ràdios: Ràdio Muhabura i RTLM. Ràdio Muhabura va ser creada per l'FPR, el 1991, i es va destacar per la seva deslegitimació dels règims eixits de la revolució de 1959, presentant-los com a genocides. Això va provocar com a reacció la creació, el 1993, de la RTLM, des de la qual es van llançar crides, el 1994, a l'assassinat dels tutsis.

5.1. Els mitjans de comunicació

Pel que fa als mitjans informatius internacionals, és interessant llegir el que ha escrit l'etnòleg de la Universitat d'Estrasburg Pierre Erny:

“He de confessar que per a mi ha estat un xoc difícilment suportable el veure que els mitjans de comunicació poden dir qualsevol cosa i fer anar l'opinió cap on volen. En aquest cas, jo tenia personalment els mitjans per refer els fets, ja que coneixia Rwanda gràcies a una xarxa d'informació paral·lela.

Però, com saber si no ens han explicat la mateixa mena de ximpleries a propòsit de l'Irak, el Líban, Afganistan, Algèria, els Balcans, etc, amb enviats especials i imatges en directe com a prova? Amb qui es pot confiar encara? Cal parlar de la televisió? De totes les martingales tan gruixudes fetes servir en alguns reportatges?

De totes aquestes imatges presentant els malvats hutus massacradors de nens que, per fi, els fa fugir el bon soldat tutsi, modern 'Zorro' dels tròpics? De tots aquests refugiats ensarronats per la propaganda governamental, que tornen radiants a casa seva, la pau finalment retrobada, sota la mirada tendra i vigilant d'un soldat de l'FPR ple de benvolença? Tots aquests muntatges semblen fins a tal punt d'artifici que s'hauria de ser ben ingenu per deixar-se enganyar. Per qui ens prenen? A qui fan el joc?

Com pot ser que persones amb un mínim de deontologia o simplement de sentit crític, es puguin lliurar a miserables mascarades com aquestes en una situació tan tràgica?¹³

Efectivament, l'FPR sempre ha considerat, tal com és, que la guerra es jugava a nivell de mitjans de comunicació, al mateix temps que en el camp de batalla, perquè és al Nord on es fan les aliances que determinen la victòria sobre el terreny. Els accessos a les zones de combat o bé tota altra zona sensible estan estrictament controlats. Els mitjans d'informació necessiten imatges i els és difícil i perillós obtenir-ne en determinades condicions. A més, la presència dels periodistes posa en gran perill els testimonis d'aquelles situacions. Si pregunten alguna cosa en públic, una persona és en general encarregada de vigilar les respostes: la gent ho sap i calla. Als periodistes, els és difícil obtenir informació important de la població.

l'FPR ha considerat que la guerra *es jugava a nivell de mitjans de comunicació*, al mateix temps que en el camp de batalla, perquè és al Nord on es fan les aliances que determinen la victòria sobre el terreny

La major part dels fundadors de l'FPR són veterans de la guerrilla ugandesa que va dur Museveni al poder. Són conscients de les repercussions que els escrits i els indicis dels crims tenen sobre l'opinió pública internacional. Així, cremar les víctimes, el secret, el trasllat dels

cadàvers des del lloc del crim cap a un indret amagat, la comunicació per missatges codificats i el doble llenguatge han fet difícil l'obtenció de dades sobre les seves activitats.

5.2. L'ACNUR

L'actuació de l'Alt Comissariat de les Nacions Unides per als Refugiats ha estat molt qüestionada. Un dels documents més frapants sobre les matances dels refugiats a l'est de l'exZaire l'ha escrit un missioner francès, testimoni directe dels fets¹⁴. Sobre l'ACNUR escriu:

“Algunes iniciatives de l'ACNUR en els últims mesos, abans dels atacs d'Uvira, Bukavu, Goma i Rutshuru (agrupaments dels refugiats en llocs cada vegada menys nombrosos, empadronaments sistemàtics als camps...) fan preguntar-nos en quina mesura aquesta agència de les Nacions Unides no estava al corrent de la preparació d'un atac procedent de Rwanda o si no ha estat manipulada per Kigali amb la finalitat de facilitar la feina.

Sigui com sigui, l'endemà de la presa de Goma, es va buidar tot el material, sobretot l'informàtic, dels despatxos de l'ACNUR Goma, a BDGL. Les llistes de tots els refugiats van ser enviades a Gisenyi (Rwanda) i amb elles els informes confidencials que aquests refugiats havien donat per tenir una mica de menjar.

El 20 de desembre de 1996, em vaig adreçar a un dirigent de l'ACNUR-Goma i li vaig recriminar que no denunciés aquesta situació de matances indiscriminades. Em va contestar: `Sabem molt bé que dotzenes de milers de refugiats són assassinats a la selva, però nosaltres, què hi podem fer? No som un exèrcit; la força d'interposició és la que ha d'intervenir'... Però, per què aquest silenci?’”.

Un informe¹⁵ de dues ONGs diu:

“S'ha informat sobre molts fets que posen en qüestió alguns treballadors locals d'organitzacions humanitàries, en particular de l'ACNUR (Alt Comissariat de les Nacions Unides per als Refugiats), havent fet el paper de `guies o facilitadors' per a identificar i enganyar els refugiats, portant-los a sortir dels seus amagatalls per acabar sent assassinats. Enfront dels testimonis nombrosos sobre les matances dels refugiats, la posició de l'ACNUR ha esdevingut insostenible. Guardar silenci davant les matances i davant la impossibilitat de dur assistència als refugiats degut a l'obstrucció dels militars que controlaven el territori, és fer-se còmplice indirecte de crims de guerra i crims contra la humanitat.”

Els refugiats supervivents de l'exZaire van ser repatriats per l'ACNUR a Rwanda, quan demanaven ser traslladats a d'altres països perquè temien per la seva seguretat. Mig milió de refugiats ruandesos de Tanzània també van ser obligats a tornar. El pare Santos Ganuza diu¹⁶:

“Els refugiats de Tanzània van ser obligats a tornar a Rwanda. L'ACNUR ha actuat de forma totalment contrària als seus principis. Vaig demanar-los explicacions i em van dir que obeïen ordres”.

Segons l'article 32 de la Convenció relativa a l'Estatut dels Refugiats, aquests no poden ser enviats sota cap pretext als seus països d'origen, sense el seu consentiment.

5.3. Les ONGs pels drets humans

Les ONGs internacionals pels Drets Humans s'han quedat curtes en la denúncia o han estat manipulades. Algunes han sigut més objectives, intentant denunciar les violacions comeses per ambdós bàndols, com Amnistia Internacional. D'altres, han estat massa parcials en la seva

tasca.

Organitzacions de defensa dels drets de l'home, com African Rights, African Watch i United States Committee for Refugees, van presentar la guerra de l'FPR a Rwanda com una guerra d'alliberament i, per tant, legítima. Roger Winter, president de l'US Committee for Refugees, i alhora president d'Interaction, una Federació d'ONGs dels Estats Units, ha exercit un paper molt important en la política del govern nord-americà a l'Àfrica dels Grans Llacs.

El març de 1999, Human Rights Watch i la Federació Internacional de Lligues dels Drets de l'Home han publicat un informe de 800 pàgines sobre el genocidi a Rwanda, titulat "Leave None to Tell the Story". És frapant veure la poca informació que hi ha sobre l'FPR. Els mateixos autors reconeixen que les matances comeses per l'FPR contra la població civil han estat poc documentades (p. 692) i afegeixen: "Com que aquest informe fixa la seva atenció en el genocidi, la recollida de dades sobre els crims comesos per l'FPR és limitada". En el fons, s'està afirmant que l'FPR ha comès tan sols actes aïllats de revenja, però no ha assassinat de manera "concertada, planificada, sistemàtica i metòdica", com diu l'informe de l'ONU de 1994 respecte a les matances comeses contra els tutsis.

5.4. Els tribunals penals

Totes les persones, de qualsevol banda, que siguin culpables de matances interètniques durant la guerra desencadenada l'1 d'octubre de 1990, han de ser dutes davant els tribunals. Aquest judici és necessari per a trencar l'ordit d'impunitat dels protagonistes d'aquesta guerra.

L'FPR és part implicada en el conflicte ruandès, des del començament fins al final, i ha tingut un paper determinant en les massacres que s'han comès. No es pot ser jutge i part en el mateix procés. Fins i tot, si l'FPR no estigués afectat pel procés com a acusat, el règim que està establert a Kigali és incapaç d'assegurar una bona justícia pel simple fet que el sistema judicial ruandès està esbotzat. La prova està en els 200.000 hutus (oficialment, més o menys 100.000) que hi ha a les presons, els calabossos, les casernes militars i altres llocs secrets de detenció, sense plec de càrrecs i sense judici, i que moren regularment sota la tortura i els mals tractes.

El govern de l'FPR no sembla afanyar-se a jutjar les persones sospitoses d'haver comès crims. Ntakirutimana Jean-Damascène, director de Gabinet del primer ministre de l'FPR, denuncia, en la seva carta de dimissió del 12.06.95, el bloqueig del sistema judicial per l'FPR. Escriu, en el document que acompanya la carta de dimissió, que "l'FPR maniobra subtilment per bloquejar el funcionament del sistema judicial".

A Burundi, la impunitat dels militars és gairebé absoluta, mentre que les presons són plenes d'hutus acusats d'haver matat tutsis després de l'assassinat del president Ndadaye o de pertànyer a la rebel·lió.

El Tribunal Penal Internacional per a Rwanda (TPIR) va ser constituït el 08.11.94 per la resolució 955 del Consell de Seguretat de l'ONU, sense votació de l'Assemblea General, per a jutjar els crims de guerra, crims contra la humanitat i crims de genocidi, comesos a Rwanda o per ciutadans ruandesos en els Estats veïns, durant l'any 1994. S'establia la seu del Tribunal a la ciutat tanzana d'Arusha. Els 38 detinguts que hi ha ara sota la jurisdicció del Tribunal són hutus acusats de genocidi contra els tutsis. Pel que fa a les competències del Tribunal, cal notar que:

— *a.* Seria més lògic que tot crim contra el dret internacional comès en el marc del conflicte ruandès, sigui quin sigui el lloc on es trobava el criminal i sigui quina sigui la seva nacionalitat, fos sotmès a la competència del Tribunal Internacional per a Rwanda. D'aquesta manera, podrien ésser justiciables d'aquest Tribunal els responsables de certs serveis governamentals.

— *b.* La competència del Tribunal pel que fa al temps es limita a 1994, però hauria d'ésser ampliada per a cobrir un període anterior i posterior, sobretot després de les massacres comeses

per l'FPR a l'est de l'exZaire.

— *c.* Els “*crims contra la pau*”, definits pel Tribunal de Nuremberg, entre els quals hi ha guerra d'agressió, no han estat recollits a l'estatut del Tribunal per a Rwanda.

— *d.* Segons els estatuts del Tribunal, aquest té la primacia sobre les jurisdiccions nacionals de tots els Estats (art. 8,2). Fins ara, però, no ha intervingut en cap dels expedients de les persones detingudes en les presons ruandeses.

— *e.* Caldria que els crims contra la humanitat comesos a Burundi i a la RD del Congo fossin jutjats també per un Tribunal Penal Internacional.

6. PRESENT I FUTUR DE LA REGIÓ

Aquests cinc anys de poder de l'FPR a Rwanda s'han caracteritzat per les constants desaparicions de la població hutu de l'interior del país. S'ha parlat de l'existència d'un pla d'extermini lent però constant de l'ètnia hutu.

6.1. Situació actual

El testimoni anònim següent, recollit a principis de 1997, ens sembla que recull de manera fidedigna la quotidianitat del país durant aquests cinc anys:

“En certes regions és el terror: a les cinc de la tarda, la gent dels turons ja no viu, cadascú es tanca a casa seva, cases insegures i aïllades, a esperar si es llevaran o no l'endemà, ells o els seus veïns. Tot el país està militaritzat i els militars es creuen, a més, el amos de les vides i de les coses. Aquesta presència militar, tant a la ciutat com als turons, fa que sigui clara la procedència de tantes morts, encara que els mitjans d'informació sempre diuen que són els infiltrats del Zaire. El control a les carreteres és molt fort. Encara que no es diu tot per la ràdio, gairebé tots els dies arribem a saber sobre matances que hi ha hagut i les víctimes són gairebé sempre els qui han tornat del Zaire o Tanzània, i últimament els blancs. És l'hora de l'extermini, la venjança, personal o familiar.”

El 18.01.97 eren assassinats al nord-oest de Rwanda tres cooperants de l'ONG espanyola Metges del Món. Els dies següents, gairebé totes les ONGs que treballaven a l'oest del país, l'evacuaven. Sense testimonis occidentals, les desaparicions i assassinats de refugiats acabats de retornar al país van ser constants.

No només hi ha hagut matances selectives, sinó que algunes han estat massives, com les del camp de desplaçats de Kibeho, on l'exèrcit hi va massacrar unes 10.000 persones, l'abril de 1995, o la matança de la cova de Nyakimana, on hi va massacrar 8.000 civils que s'hi havien amagat, l'octubre de 1997.

James Gasana, exministre ruandès de Defensa del govern de transició democràtica, que va dimitir el juliol de 1993 i es va exiliar a Suïssa, en la seva declaració davant la Missió d'Informació francesa sobre Rwanda, el 10.06.98, dóna unes xifres de víctimes que considerem força fiables, potser una mica per sota de la realitat. Diu que a mitjan 1997, el conjunt de tots els testimonis que havia recollit li permetia afirmar que el nombre total de víctimes del conflicte ruandès era de 3.150.000 persones, un 40% de la població del país que, segons el cens de 1991 fet sota la supervisió de l'ONU, comptava amb 7.150.000 habitants.

La relativa calma que es viu a l'interior de Rwanda en aquests moments és deguda a la guerra que manté a la R.D. del Congo. A hores d'ara, hi ha nombrosos testimonis força creïbles que afirmen que s'estan reclutant forçosament els presoners hutus per anar a combatre a la guerra del Congo, on són obligats a batre's a l'avantguarda de les posicions del front i si es retiren són abatuts pels oficials tutsi. Al nord-oest del país, unes 600.000 persones viuen en camps de reagrupament creats i controlats per l'exèrcit, en unes condicions molt dures i sense poder cultivar regularment els seus camps.

Continua l'empresonament del bisbe de Gikongoro, Mns. Augustin Misago, detingut l'abril de 1999 sota l'acusació de participació en el genocidi. No és cap secret que l'Església catòlica es troba al punt de mira del govern. És significatiu l'article de l'Osservatore Romano del 21.05.99,

on parla per primera vegada de doble genocidi. L'Església catòlica és vista pel règim com la institució que va donar suport moral a la revolució hutu de 1959, que va permetre el capgirament de l'ordre secular imperant a Rwanda.

A Burundi, a hores d'ara la situació és molt greu. Els combats entre les guerrilles hutus i l'exèrcit tutsi s'han intensificat. Després d'un atac de la guerrilla, l'exèrcit pren represàlies contra la població. A la província de Bujumbura, l'exèrcit ha prohibit l'accés de les ONGs i dels periodistes, però se sap que hi ha hagut moltes matances i que els cossos es fan desaparèixer ràpidament. Es distribueixen armes a les milícies tutsis, que fan autèntics carnatges entre la població hutu. L'agència MISNA ha informat de la creació de nous camps de concentració on la població és obligada a reagrupar-s'hi, sense la més mínima condició per a viure-hi. Tot i no ser comparable la brutalitat emprada per l'exèrcit amb la de la guerrilla, aquesta ha castigat varies vegades molt durament aquelles persones acusades de col.laborar amb l'enemic.

Aquest agreujament està directament relacionat amb la manca d'avenços en les negociacions de pau que s'estan duent a terme a Arusha, on el mediador, Julius Nyerere, ja va manifestar la seva decepció per la manca de voluntat de les parts per a arribar a un acord.

A la RD del Congo, degut als recentment signats Acords de Lusaka, s'ha promulgat un alto-el-foc que és violat constantment per un i altre bàndol. Hi ha una divisió entre les tropes ugandeses i les ruandeses, degut, sobretot, a la manca d'acord a l'hora de repartir-se el saqueig de les mines, però també a causa de dues estratègies diferents. Rwanda ha dut el pes fort de la guerra contra Kabila i ha manifestat clarament les seves intencions d'arribar fins a Kinshasa, mentre que Uganda sembla acontentar-se amb el control d'una part del territori veí. Alhora, els mètodes sanguinaris emprats pels exèrcits tutsis de Rwanda i Burundi contra la població civil de l'est del Congo, ha provocat el distanciament del mateix exèrcit ugandès, així com de bona part dels pocs aliats congolesos que té la coalició, aplegats en el Reagrupament Congolès per a la Democràcia (RCD), que s'ha dividit, alhora, en dues faccions.

L'aplicació dels Acords de Lusaka serà molt difícil perquè no s'ha considerat com a part als representants tradicionals de la població de l'est del país, la que ha patit més l'agressió, ni a la guerrilla mai-mai. Tampoc està gens clar com es desarmaran les diverses guerrilles que operen al territori, ni es resol com es fusionaran els tres exèrcits contemplats en els acords, quan la part principal dels militars de la RCD són ruandesos, burundesos i ugandesos. A més, no es parla de justícia envers les víctimes de les matances, ni es planteja, en fi, l'absència d'un Estat de dret a Rwanda, Burundi i Uganda, mentre que s'exigeix a la R.D. del Congo.

A Tanzània, a la regió de Kigoma, vorejant el llac Tanganyika i al llarg de la frontera amb Burundi, s'hi apinyen uns 500.000 refugiats burundesos i congolesos. Molts burundesos ja fa anys que hi viuen. Els congolesos van arribant a diari, fugint de les matances comeses per les tropes tutsis de Burundi i Rwanda. L'ACNUR s'ha vist obligat a crear nous camps. Les racions alimentàries són minses. Els refugiats burundesos viuen amb la por d'un atac de l'exèrcit de Burundi, semblant al que es va produir a l'exZaire el 1996.

6.2. Construir un futur per a tothom

La convivència entre les tres ètnies, tant a Rwanda com a Burundi, serà gairebé impossible si no s'arriba a una comprensió de la realitat més complexa però més justa que l'actual. Sense una veritat completa no hi podra haver reconciliació. Cal un reconeixement mutu de les responsabilitats, però també dels valors de l'altra ètnia. Cal permetre que la història segueixi el seu curs, sense voler tornar enrere. A Rwanda, hi va haver una revolució, l'emancipació de la majoria de la població, i ara no es pot tornar als antics esquemes de submissió.

la convivència entre les tres ètnies, a Rwanda i a Burundi, serà **gairebé impossible** si no s'arriba a

una comprensió de la realitat més complexa però més justa que l'actual. Sense una veritat completa no hi podra haver reconciliació. Cal un *reconeixement* mutu de les *responsabilitats*, però també dels valors de l'altra ètnia

A la RD del Congo, sobretot a l'est del país, el ressentiment de la població cap a la comunitat tutsi és molt gran. Els tutsis que s'havien instal·lat feia molts anys al Kivu, ara són vistos com a invasors i opressors de les altres ètnies que hi conviuen. Serà molt difícil posar les bases d'una convivència justa i pacífica.

La gran víctima d'aquest conflicte ha estat i continua sent el poble. El futur l'han de construir ells, que no tenen mitjans d'expressió ni força política. Serà més lent, però construït sobre bases més sòlides. Caldrà escoltar la veu d'aquells grups i organitzacions locals i internacionals que treballen a favor d'aquest poble.

Amb la pressió del Banc Mundial i l'FMI, es va voler imposar la democràcia a Rwanda, sense respectar els seus processos. Ara, però, no se'n parla de democràcia per a Rwanda, Burundi i Uganda. El govern de l'FPR, que s'havia fixat un període de cinc anys per iniciar un procés democràtic, acaba d'anunciar cinc anys més de pròrroga. A Burundi, després d'un cop d'Estat, governa la persona que va perdre les eleccions democràtiques de 1993. A la RD del Congo, ja hi havia unes bases força sòlides per a iniciar un procés democratitzador, però això ha quedat del tot estroncat per la guerra.

Una congressista dels Estats Units, Cynthia McKinney, que aquest estiu ha visitat la RD del Congo, el 31.08.99 ha adreçat una carta molt significativa al president Clinton on li diu:

“Tot just he tornat de la RD del Congo, on m'he reunit amb multitud de persones de totes les classes socials. Per desgràcia, em sento obligada a informar-lo que a la RD del Congo i a l'Àfrica en general, s'estan duent a terme crims contra la humanitat, aparentment amb l'ajuda i el suport de la vostra Administració.

Vull dir-li que la política dels Estats Units d'Amèrica a la RD del Congo ha fracassat, i és només un exemple més dels molts fracassos al llarg del continent. Només cal assenyalar la dualitat diplomàtica a Etiòpia i Eritrea, la indecissió i ambivalència a Angola, la indiferència a la RD del Congo, la destrucció de la democràcia a Sierra Leone i la inflexibilitat arreu del continent. El resultat és una política africana desgavellada, un continent encès i la complicitat dels Estats Units en crims contra la humanitat.

Sr. President, arreu la gent murmura sobre això, però són massa 'educats' per dir-ho en veu alta: la seva política a l'Àfrica no només no ha ajudat a vigilar el que s'anomenava 'Renaixement Africà', sinó que ha contribuït a perllongar el dolor i patiment dels pobles africans...

He d'afegir que el seu fracàs en la intervenció i l'aturada de la invasió il·legal de la RD del Congo que han dut a terme els seus aliats, Uganda i Rwanda, ha portat directament les tropes d'aquests països a cometre crims contra la humanitat en territori congolès. Fins i tot ara, vostè demana al món que tanqui els ulls davant d'aquesta política escandalosa, quan el món sap que tant Uganda com Rwanda han agredit militarment el territori de la RD del Congo, fins ben endins del país i no només a les fronteres. Les atrocitats que pateix diàriament tota la gent d'aquesta regió són escandaloses i són conseqüència de la mala política dels Estats Units i la indiferència del lideratge americà.”

Ara per ara, la construcció d'un futur per a tothom a l'Àfrica dels Grans Llacs encara sembla estar molt lluny. Cal esperar, però, que una millor comprensió del conflicte permeti replantejar les polítiques occidentals que s'han aplicat a l'Àfrica, i que els pobles africans puguin encetar una era de justícia, pau i llibertat, que els permeti decidir per ells mateixos el seu futur.

NOTES

1. Fins a la independència de Rwanda, està extret de l'obra de C.M. Overdulve, *Rwanda, un peuple avec une histoire*, L'Harmattan, París, 1997.
2. Tito Rutaremara citat per François Misser a *Vers un nouveau Rwanda? Entretiens avec Paul Kagame*, Editions Luc Pire, Editions Karthala, 1995, p. 155.
3. Jerzy Bednarek, "Quatre ans après le génocide, un témoin oculaire raconte la 'solution finale' des 'hordes armées' du général Kagame lancées à la conquête du Rwanda", Magazine Africa International, Beaufays (Belgique), 07.10.98.
4. M. Harald Marwitz, antic responsable de l'USAID (Ajuda Internacional per al Desenvolupament dels Estats Units).
5. Remigius Kintu (Uganda Democratic Coalition), *Terreur incognito: la conspiration des E.U. derriere les guerres de Museveni*, Maryland, 19.04.97. El Senat dels Estats Units ha convidat més d'una vegada Remigius Kintu a exposar la seva anàlisi del conflicte.
6. IRIN (part of the United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs), 28.01.97.
7. Physicians for Human Rights, *Investigation in Eastern Congo and Western Rwanda, a Report*, 16.07.97, pp. 14-15.
8. Le Monde, *L'ONU évite d'avoir à condamner Kigali et Kinshasa*, New York (Nations Unies), 05.06.98.
9. Nick Gordon, *Return to hell*, Sunday Express, 21.04.96.
10. Lynn Duke, The Washington Post, 14.07.98.
11. Agence France Presse, *Le Pentagone confirme participer à la formation de l'armée rwandaise depuis 94*, Washington, 29.08.97.
12. *La rébellion du Kivu risque d'accélérer l'éclatement du Zaïre*, Le Monde, 27.11.96, p.2.
13. Pierre Erny, *Rwanda 1994. Clés pour comprendre le calvaire d'un peuple*, L'Harmattan, París, 1994.
14. Goma/Bukavu, *Témoignage direct*, janvier 1997, 09.02.97.
15. Centre International des Droits de la Personne et du Développement Démocratique (CIDPDD) et Association Africaine pour la Défense des Droits de l'Homme en RD du Congo (ASADHO) *Rapport sur les violations massives des droits humains en République Démocratique du Congo (ex-Zaïre) 1996-1997*, Montreal i Kinshasa, juny 1998, p. 109.
16. Santiago Mª Amer, *S'ha guanyat la guerra, no la pau. Entrevista al pare Santos Ganuza*, Full Dominical del Bisbat, Mallorca, 20.07.97.

© *Cristianisme i Justícia*, Roger de Llúria 13, 08010 Barcelona
Telf: 93 317 23 38; Fax: 93 317 10 94;
correu-e: espinal@redestb.es; <http://www.fespinal.com>